

Дитина раннього віку: психологічний портрет

Ранній вік — своєрідний і неповторний етап у житті людини. "Те, чого дитина не набула в ранньому дитинстві, надовго залишається прогалиною в наступні періоди, а подекуди й на все життя", — писав один із фундаторів теоретичних досліджень раннього дитинства М. Щелованов. У ранньому дитинстві закладаються основи всього подальшого розвитку людини.

Дорослі проблеми дитячого розвитку

Особливості та рівень розвитку дитини визначають умови її життя, виховання, навчання насамперед у родині, бо саме мама і тато є першими вихователями маленької людини. Сучасне життя зумовлює великі відмінності в тому, як виховуються діти в різних сім'ях, яких знань та вмінь вони набувають.

Сьогодні в дитячому садку в групах дітей третього року життя можна зустріти, наприклад, малюка, який легко називає числа від 1 до 100 (мама вважає цей простий перелік чисел умінням лічити), але не вміє вдягатися, зовсім не орієнтується у кольорах, формах, величинах предметів, не вирізняє їх як особливі ознаки і не може знайти серед предметів однакові за певною ознакою тощо. Або дитину, що знає кілька десятків англійських слів — назв предметів, проте не має елементарних навичок спілкування з близькими дорослими й однолітками, в якій відсутні відображувальні ігрові дії з іграшками, навіть образними.

Або ж мати скаржитися: "Іграшки його зовсім не цікавлять. Не просто не грає, а навіть не дивиться. Ми в дитячий садок їх уже дві сумки віднесли, але син і на нові уваги не звертає!" "Чим він цікавиться?" — запитує психолог. "Полюбляє спостерігати за мною на кухні, а як заволодіє якоюсь банкою чи коробкою, то вже радості немає меж. І гримить, і стукає, і кидає..." "Його неможливо стримати, — каже інша мама. — Йому потрібно все, все дістати, взяти, обдивитися, постукати, кинути, скласти у вазу свої кубики і слухати,

які звуки видає утворений таким чином інструмент. Щодня щось б'ється, ламається! І сварити його вже несила. А чим далі, то ще й якась агресія з'являється".

На жаль, почасти саме батьки, їхні "дорослі" негаразди, незнання особливостей нервово-психічного розвитку дитини та її виховання призводять до проблем та вад у розвитку малюка.

Серед сучасних батьківських негараздів, які провокують проблеми дітей, можна назвати такі:

- ◆ Знервованість батьків, пов'язана з виконанням професійних обов'язків та сімейними справами.

- ◆ Небажання змінити свій спосіб життя після народження дитини (приспособлення малюка до режиму дорослих; надранній вихід мами на роботу і перекладання догляду за дитиною та її виховання на бабусю чи няню; відмова від грудного вигодовування; постійне використання памперсів аж до 3-4 років тощо).

- ◆ Нерозуміння масштабності раннього дитинства, а звідси — надання переваги догляду за малюком перед його вихованням та розвитком.

- ◆ Надмірна заклопотаність хатніми справами, а як наслідок — звинувачення малюка у неслухняності, вередуванні, невмінні почекаати або зайняти себе самостійно.

- ◆ Елементарна педагогічна неграмотність батьків: постійна тривожність ("чи правильно розвивається мій малюк"), але без намагання якось змінити ситуацію на краще; завищені вимоги до розвитку дитини; або, навпаки, знижені: милування малюком, уседозволеність.

- ◆ Покарання, в тому числі й фізичне, залякування, підвищений тон як норма спілкування з дитиною.

- ◆ Небажання та невміння взаємодіяти з дитиною, виходячи з її інтересів, уподобань тощо.

- ◆ Налаштованість батьків у вихованні та розвитку дитини на виконання власних бажань, потреб, нереалізованих у власному дитинстві (навчання англійської мови, орієнтування на свої уподобання під час купівлі іграшок; надмірне загартовування без урахування при цьому бажань дитини), що й призводить до негативних емоційних переживань.

- ◆ Надання переваги надранньому навчанню, зокрема читання, математики, іноземної мови, — уже з 2-3 років. Некритичне слідування "моді" у розвитку дітей.

- ◆ Конфліктні стосунки у сім'ї.

- ◆ Розлучення батьків та повторні шлюби тощо.

Отже, багато труднощів у розвитку малюків зумовлені проблемами самих дорослих. А нехтування закономірностями психічного розвитку призводить до значних викривлень у становленні психіки маленької дитини. Наприклад, незнання сензитивних періодів розвитку (тобто таких, що є найсприятливішими для становлення певних життєвих функцій) та ігнорування прихованих, але наявних можливостей може призвести до їх згасання. Надолужити це пізніше можна, по-перше, лише частково, а по-

друге, — це забере час, відведений природою для формування інших умінь і навичок. Тому дуже важливо піднести в очах сім'ї значущість раннього дитинства, довести його самоцінність як базисної підвалини всього подальшого розвитку людини. Найоптимальніший шлях — підвищення психологічної культури та педагогічної грамотності батьків.

Дитина четвертого року життя: психологічний портрет

За перші три роки свого життя дитина встигає пройти величезний шлях у своєму розвитку, і на кінець третього року вона вже готова піднятися на новий щабель дитинства.

Найбільш важливе досягнення чотирирічної дитини полягає в тому, що дії дитини набувають цілеспрямованого характеру. Займаючись різними видами діяльності — грою, малюванням, конструюванням, а також у повсякденній поведінці діти починають діяти відповідно до поставленої мети, хоча через нестійкість уваги вони можуть і забути про неї, оскільки відволікаються, залишають одну справу заради іншої. Але з поступовим оволодінням технікою дій дитина стає сміливішою та самостійнішою; цьому сприяє повсякденна практика. У чотири роки дитина вже може багато зробити сама, не чекаючи і не вимагаючи допомоги з боку дорослих (наприклад, бачить, що вода пролита на столі, сама бере ганчірку і витирає). Загальну картину фізичного розвитку чотирирічної дитини можна змалювати так: порівняно з першими трьома роками життя темпи росту уповільнюються, малюк не так швидко додає у рості і вазі. Протягом року маса тіла збільшується на 1,5—2 кг, зріст на 5—7 см; у чотири роки маса тіла дитини становить близько 16,5 кг, зріст — 102 см.

Саме з цього віку починається помітне накопичення м'язової сили, збільшується витривалість, зростає рухливість. Важливо звернути увагу на те, що кісткова система зберігає ще в окремих місцях хрящову будову (кисті рук, кістки гомілки, деякі частини хребта). Це свідчить про те, як важливо постійно слідкувати за правильним положенням тіла дитини під час сну тощо.

Нервова система малюка також найбільш вразлива і вимагає дбайливого ставлення до неї з боку дорослих. У чотири роки відбуваються істотні зміни в характері і змісті діяльності дитини, у розвитку окремих психічних процесів, у стосунках з людьми.

Великого значення набувають у розвитку дитини творчі ігри, коли дитина бере на себе певну роль і підпорядковує їй свою поведінку. В цих іграх виявляється інтерес дитини до світу дорослих, які для неї є взірцем поведінки. Спільні ігри дітей починають переважати над індивідуальними та іграми поруч, проте достатньої погодженості між учасниками ще немає, і тривалість гри невелика. Ігри у цьому віці не зберігають довгий час один і той же сюжет. Він легко і швидко міняється. Варто дитині побачити, як хтось з ровесників грає з якоюсь іграшкою або згадати, як минулого разу,

наприклад, прикрашали ялинку чи займались «навантаженням дров» на машину, або якусь іншу подію, як почата гра припиняється і дитина швидко забуває, у що вона зовсім недавно грала. Гра йде стрибкоподібно, один сюжет швидко змінюється іншим. Навколишнє життя відтворюється в іграх дітей дуже злито та нероздільно. (Наприклад, зображуючи літак, дитина сидить на кубиках, тримає у руках кубик з будівельного матеріалу та «гуде». Тут злилися разом і образ літака, і образ пілота; його дії та звук мотора. Так і не зрозуміло, що ж дитина відтворила у своїй грі?).

Оця злитість образів у грі є дуже характерною для малюків. Її знаходимо і в інших видах діяльності дитини, наприклад, під час відтворення складних сюжетів малюнка або розповідання чогось.

В іграх малюків яскраво виявляється нестійкість їхньої уваги, підвищена емоційна збудженість. Здатність до вольових зусиль ще дуже слабо розвинута у чотирирічного дошкільника. Але граючись у пілота або міліціонера, лікаря або продавця, дитина вимушено обмежує, стримує себе тією роллю, якої вимагає гра і саме так вправляється у вольовій витримці. Перераховані особливості свідчать про своєрідну психіку дитини. Знання цих особливостей підказують і вихователеві і батькам, що треба робити, як керувати дитячими іграми, щоб забезпечити найкращі умови для розвитку маленьких дітей. Дитина часто ще не вміє гратися, вона не народжується з цією здатністю, тому дорослому потрібно навчити її цієї діяльності. Роль вихователя і батьків тут повинна бути більш активною (потрібно стимулювати, підказувати тему гри, організовувати діяльність дитини і включати її у спільну гру з кимсь з дітей тощо).

У зображувальній діяльності і конструюванні діти переходять до обдуманого зображення предметів, хоч засоби реалізації задуму ще недосконалі. У малюванні можливості дитини починають визначатися графічними образами, уявленнями про те, яким зображуваний предмет має бути на папері. Поступово кількість графічних образів зростає, відповідно розширюється і діапазон зображуваних дитиною предметів. У процесі гри, малювання чи конструювання дитина ознайомлюється з властивостями предметів, розвиваються її сприймання, мислення, уява тощо.

Дитина п'ятого року життя — психологічний портрет

Характерним для п'ятого року життя дитини є вдосконалення узгодженої діяльності різних органів чуття. Тому важливими для розвитку є вправляння в словесному супроводі ігрових дій, сприйманні пояснень дорослого в процесі виконання гімнастичних вправ, зображувальної діяльності і навіть одягання. Вдосконалення механізму узгодження діяльності двох сигнальних систем є фундаментом для розвитку самостійності дій і мислительних операцій.

На п'ятому році життя особливо відчувається перевага збудження над процесами гальмування, що при найменшому порушенні умов життя призводить до бурхливих емоційних реакцій. Є небезпека закріпити

підвищену нервову збудженість. Слід пам'ятати, що слабкість гальмівних процесів впливає на характер формування системи вмій і навичок. Сам же процес їх формування повільний, тривалий, вимагає від дорослого терпіння, чуйності. Для розвитку психічних процесів у цей період характерним є зростання довільності, цілеспрямованості сприймання, пам'яті, уваги.

Продовжує вдосконалюватись наочно-образне мислення. Особливу роль відіграють різноманітні сприймання. Так до п'яти років діти повинні навчитися розрізняти всі звуки рідної мови, порівнювати їх за висотою; оволодіти вмінням виділяти ритм, тембр голосу, силу звучання; розрізняти і запам'ятовувати пісні, вірші, прозу.

Зростають можливості зорового аналізатора. Діти навчаються розрізняти всі основні кольори, відчувати проміжні. Оволодівають повним набором еталонів форми предметів. Удосконалюється уявлення про співвідношення предметів за розмірами: шириною, висотою, довжиною (можуть «на око» встановлювати відношення між п'ятьма предметами за цими вимірами). Активно формуються просторові уявлення. Сприймання узгоджується з практичними діями, що є фундаментом для формування різноманітних обстежувальних дій. Останні є суттєвим компонентом діяльності і найважливішим показником її успіху.

Найкращими для сприймання, запам'ятовування продовжують бути діючі об'єкти; їх функціональні ознаки особливо приваблюють дітей. Якщо до цього часу дитину переважно вабили самі предмети, то на п'ятому році життя помітним стає інтерес не до самого предмета, а до способу його використання, механізму побудови, призначення. В умовах цілеспрямованого задоволення такого інтересу пізнавальні мотиви починають виступати головною рушійною силою пізнавальної активності дитини.

Починається розвиток довільного відтворення, а згодом і довільного запам'ятовування. В умовах емоційно близької мотивації та осмислення з допомогою дорослих діти оволодівають окремими прийомами довільного запам'ятовування (повторення, елементарна систематизація матеріалу). Збільшується не лише обсяг, а й зміст запам'ятовування. Так, переказуючи казку, діти не лише відтворюють основні події, а й вдаються до подробиць, передають пряме і авторське мовлення.

Відчутно зростає і стійкість уваги. Проте цей процес перебуває у прямій залежності від особливостей розвитку нервової системи дитини. Підвищена збудливість, знижена працездатність при кисневому голоді різко знижують стійкість уваги. Слід пам'ятати, що можливості довільної уваги в цьому віці ще надзвичайно обмежені, над її розвитком потрібно цілеспрямовано працювати.

Помітні зміни бачимо в сфері спілкування дітей п'ятого року життя з оточуючими. Якщо у стосунках з близькими дорослими діти цього віку довірливі, спокійні і впевнені, зацікавлені в контактах з ними, то в присутності стороннього дорослого їм притаманні (як і дітям трьох-чотирьох років) сором'язливість, неспокійний стан. Проте наявна зацікавленість у контактах з новим дорослим. Психологи відзначають, що саме на п'ятому

році життя найбільш зростає інтенсивність спілкування дитини з близькими дорослими при емоційно позитивному ставленні останніх до контактів з дитиною. Діти у взаємодії з близькими виявляють особливу чутливість до настрою і характеру їхнього мовлення, рухів, до всієї гами експресивних засобів. Цю особливість дітей має використовувати вихователь для моделювання різних засобів співробітництва в специфічно дитячих видах діяльності. Саме за цих умов і діє найсильніший механізм вправлення—наслідування, завдяки чому діти починають усвідомлювати особливу роль ставлення у їхній взаємодії з дорослими. Такі довірливі, емоційно забарвлені стосунки близьких дорослих з дітьми і служать найдієвішим джерелом чуйності останніх, а пізніше і всієї гами емпатійних переживань.

Зазначені особливості знаходять свій вияв і в сфері спілкування дитини з однолітками. На фоні дальшого зростання потреби в співробітництві з ровесниками все виразніше виявляється потреба в доброзичливій увазі з боку товариства. Саме в цьому віці діти усвідомлюють місце в групі однолітків (товариша, а потім і своє). На цьому ґрунті чітко проглядається вибіркоче ставлення до партнера по спілкуванню. Не слід забувати, що і в цій сфері наявне розмаїття індивідуальних варіантів. Це знаходить свій вияв у тому, що одні діти в групі виявляють інтерес до вихователя, інші — замкнутість і відчуженість, одні — комунікативно активні, інші — обмежуються однослівним шептанням. За умов спілкування з новою людиною такі відмінності ще більш чіткі і різноманітні. Про це варто пам'ятати щораз, коли в групу до дітей приходить нова людина на підміну постійному вихователю, коли проводяться різні обстеження з участю або в присутності сторонніх осіб. Та й повсякчасно вихователь, спілкуючись з такими сором'язливими дітьми, має бути особливо обережним. Украй неприпустимі зауваження типу «Сміливіше, що ти так соромишся...», «Роман у нас такий сором'язливий...», навіть коли це вимовляється доброзичливо. Це не підтримує дитину, відволікаючи від внутрішніх переживань, а, навпаки, фіксує на них увагу всіх, ускладнюючи труднощі самій дитині. Не менш важливо тонко, тактовно й обережно втручатися у сферу спілкування таких дітей з однолітками. Тут бажано попереджати конфлікти, ускладнення у спілкуванні. Саме довірливі стосунки з дорослим мають допомогти уникнути багатьох труднощів, допомогти будувати співробітництво в тій чи іншій діяльності так, щоб запобігти можливим негативним ситуаціям. У дітей п'ятого року життя характерним є більш активний відгук на запропоновану дорослим діяльність, поступом формування здатності самостійно визначати її мету. Здатність утримувати в пам'яті і реалізувати цю мету значно вища, коли є ігрова мотивація. Закладаються основи уміння керувати суспільно значимими мотивами діяльності, перші спроби планувати свою діяльність, самостійність виконаного етапу діяльності.

Зростання самостійності проявляється і в характері мовного спілкування дітей у процесі гри, яка є важливим джерелом загального розвитку дитини саме на даному етапі дитинства. Цьому насамперед сприяє значне збагачення

дитячого досвіду і водночас якісні зміни в пізнавальних психічних процесах. Так з'являються нові сюжети ігор; одна й та сама гра може повторюватись упродовж кількох днів з різними варіаціями сюжету. Це і є показник розвитку творчої гри і водночас поглиблення інтересу до певних сторін навколишнього життя. Якщо ж гра, повторюючись в одному і тому ж варіанті, швидко розпадається, бо стає нецікавою, то це свідчить, що діти не в змозі самі досягнути глибше той чи інший бік життя. Потрібне активне втручання дорослого, щоб дати новий поштовх грі, включити пізнавальну активність дітей, збудити творчу ініціативу. В цьому віці діти охоче починають вигадувати, особливо коли їх уважно слухають та ще й заохочують. Мудре керівництво дорослого, яке стимулює активність та ініціативність кожного учасника гри, робить гру неповторною школою життя дитини. Зароджується справжня спільна гра. Одним з джерел її розвитку є гама позитивних емоцій. Варто за допомогою спеціальних завдань створювати ситуації, які викликають почуття радості від гри разом. При цьому слід пам'ятати, що емоційна сфера дитини вимагає надзвичайно чуйного до себе ставлення. Тут особливо помітні індивідуальні відмінності. Наприклад, є діти, які вже тепер надають перевагу індивідуальній грі. Слід замислитись, чи треба таку дитину залучати до колективної гри. Чи може достатньо того, що вона бере участь у рухливих іграх, дидактичних тощо. Отже, гра має сприяти тому, щоб кожна дитина якомога повніше виразила себе вже на перших етапах свого розвитку. За таких умов гра і буде провідною діяльністю в житті дітей.

Мовне спілкування стає основою встановлення дружніх стосунків у групі однолітків. Співробітництво дитини з дорослими в специфічних видах діяльності продовжує відігравати вирішальну роль у психічному розвитку.

У різних видах діяльності дитина починає виділяти мету і, підкоряючи їй свої дії, управляти поведінкою, доводити почату справу до кінця, долати перешкоди. Тут уперше з'являється усвідомлення смислового зв'язку речей і дій, одна дія починає підпорядковуватися іншій. Проте це можливо лише за умови, коли смисловий зв'язок між окремими діями виступає перед дитиною у конкретній формі. Цілком зрозуміло, що і в цьому процесі потрібна цілеспрямована увага дорослого. Лише в співробітництві з дорослим у дитини виробиться звичка до трудового зусилля, уміння оцінювати дії і вчинки. Для п'ятого року життя чи не найактивнішою є мовна діяльність дитини. Різно збагачується словник (в основному за рахунок конкретних найменувань, функціональних ознак і властивостей, слів-понять, що узагальнюють діяльність людей, дієслів, які визначають стани і переживання людини тощо).

Значимим для загального розвитку в цей період є те, що мовлення починає нести чи не найбільше навантаження щодо регуляції дитячої поведінки. Дитина набуває здатності підкоряти свої дії прийнятій програмі, контролювати її виконання у плані внутрішнього мовлення. Саме в цей період дошкільник чутливий до пояснювального мовлення (постійна потреба щось пояснити, попросити, довести). Задоволення цієї

потреби дорослим, достатня увага до мовного оформлення взаємин з дітьми є дійовим джерелом розвитку пояснювального мовлення. Таке непомітне для дитини самовправляння у використанні найрізноманітніших граматичних форм набагато цінніше за будь-яке спеціально побудоване заняття. Зрозуміло, що і цей процес вимагає спеціального керівництва з боку дорослих. Нехтування необхідністю стимулювати мовний розвиток вже лише на цьому етапі може значно загальмувати весь процес формування чуття мови.